

РАДИКАЛЬНІ ТА ЕКСТРЕМІСТСЬКІ РУХИ В УКРАЇНІ: СУБКУЛЬТУРНИЙ КОНТЕКСТ

Васильчук Євген Олегович,
кандидат політичних наук

Проаналізовано особливості формування та маніфестації субкультурних стилів радикальних та екстремістських рухів в Україні, визначено специфічні властивості, причини та фактори, що вплинули на їхню появу.

Ключові слова: радикальні та екстремістські рухи, субкультурний стиль, символіка, сленг, ритуал.

Радикалізм як соціально-політичний феномен є специфічним типом мислення та комплексом рішучих безкомпромисних дій, орієнтованих на оновлення суспільних відносин шляхом революційної трансформації базових засад суспільства.

У процесі побудови демократичної правової держави постає необхідність досягнення балансу інтересів різноманітних суспільних сил і консенсусу різних вірувань, традицій, звичаїв, ідейно-політичних переконань тощо. Відповідно, тиражування радикальних настанов і поглядів, що демонстративно ігнорують та відкидають альтернативні думки та бачення щодо визначення магістральних шляхів суспільного розвитку, а також застосування екстремістської практики окремими суб'єктами суспільно-політичного життя при вирішенні накопичених у соціумі проблем сприяють зростанню рівня опозиційних і протестних настроїв серед населення, що суттєво ускладнює розробку та реалізацію реформ у державі.

Цей протест має не лише соціальне підґрунтя, зумовлене депривацією та маргіналізацією певних соціальних верств, а й проявляється на ціннісно-символічному рівні, ставлячи під сумнів обґрунтованість та відповідність базових засад існуючого суспільства соціальним запитам та очікуванням. Найбільш активно й динамічно ці протестні настанови та орієнтації розвиваються у молодіжному середовищі, представники якого внаслідок браку життєвого і професійного досвіду, юнацького максималізму, що вимагає змін «тут і зараз», намагаються не лише структурувати саме суспільство відповідно до своїх переконань, а й змінити знаково-символічні структури та культурні коди актуального соціосеміотичного простору.

Демонстративне протиставлення молодих політичних радикалів суспільству, намагання ствердитись у ньому за допомогою епатажно-шокуючих методів і засобів сприяє розбалансуванню суспільних відносин, ескалації суспільно-політичної напруги зі складно прогнозованими наслідками. Зважаючи на це, перед компетентними органами держави, на які покладено обов'язки захисту конституційного ладу, постає необхідність забезпечення дієвого реального контролю за діяльністю таких утворень, відпрацювання механізмів зниження їхнього конфліктогенного й дестабілізаційного потенціалу. Своєю чергою це вимагає вивчення причин становлення та факторів розвитку радикальних та екстремістських рухів в Україні, дослідження особливостей їхнього політико-ідеологічного базису та ідейно-культурної структури.

Дослідження радикальних та екстремістських рухів у субкультурному вимірі нині не набуло значного поширення. Застосування субкультурного, знаково-семантичного, семіотичного підходів дає змогу встановити першопричини появи політичного радикалізму й екстремізму та розкрити їх як специфічний ідеологічний продукт розвитку сучасних політичних процесів.

Специфіка пропонованої статті вимагає уточнення понятійно-категоріального апарату, що стосується порушеної проблематики. Політична культура є феноменом, що перебуває у стані постійної фрагментації. У її структурі наявні різноманітні утворення, що можуть доповнювати, розширювати та збагачувати домінуючу у суспільстві політико-культурну систему (субкультурні явища), заперечувати та вступати в конфронтацію

з цінностями офіційної політичної культури, намагаючись замінити їх власними (контркультурні явища), або відкидати норми, правила, критерії існуючої у суспільстві політичної культури, не пропонуючи при цьому жодних альтернатив (антикультурні явища). Відповідно, стильові особливості позиціонування радикальних та екстремістських рухів розглядатимуться нами як форми їхнього існування, що поєднують специфічні елементи комунікації, поведінки, мислення, символіки тощо. Напрацьовані радикальними та екстремістськими рухами стилі сприяють ідентифікації та розпізнаванню представників цих угруповань, підкреслюють їхню ідейно-культурну неповторність. Також треба відзначити, що стильові особливості радикальних та екстремістських рухів мають певне ідеологічне навантаження, що проявляється насамперед у символіці, сленгових конструкціях, системах ініціацій, ритуалів, посвят, специфічних вітань тощо.

Безумовно, субкультурність радикальних та екстремістських рухів є лише одним із критеріїв дослідження особливостей їх становлення і розвитку, що поєднується з ідейно-політичним базисом і специфічними сценаріями політичної практики цих угруповань. Серед науковців, які досліджують ідейно-політичну специфіку різноманітних соціальних рухів, доцільно відзначити праці Е. Андрющенка [2], В. Іщенка [11], О. Корнієвського [12], М. Розумного [16], фахівців Правозахисного Фонду ім. Р. І. Марочкіної [1] та ін.

Тим не менш, відсоток досліджень, присвячених аналізу субкультурних і контркультурних ознак і характеристик конкретних суб'єктів політичного радикалізму та екстремізму, є відносно незначним, що й визначає актуальність пропонованої статті.

Мета даної статті – дослідження особливостей формування та маніфестації субкультурних стилів радикальних та екстремістських рухів в Україні, визначення їхніх специфічних властивостей, причин і факторів, що вплинули на їхню появу.

Засвоєння радикалістських ідеологем є можливим не крізь призму їхнього раціонально-прагматичного осмислення, а насамперед завдячуючи емоційно-чуттєвому сприйняттю максималістськи налаштованих представників молодіжного середовища, що сприяє перетворенню радикальних політико-ідеологічних доктрин у своєрідні ерзац-релігійні комплекси. Відповідно екстремістська практика, що випливає з них, набуває ознак певної ритуальності з усвідомленням обраності, схильності до духовного та фізичного само-

зречення представників радикальних та екстремістських рухів задля досягнення ефемерних та ілюзорних цілей, визначених їхніми ідеологами.

Ефективним підсилювачем впливу на індивідуальну та колективну свідомість радикалістських настанов є набір символів, знаків, міфів, ініціаційних практик, ритуальних і церемоніальних дій, що сприяють поширенню згуртованості радикального й екстремістського середовища, його відокремленню та протиставленню суспільству. За їхньою допомогою здійснюється своєрідне «програмування» представників радикальних та екстремістських угруповань на певні поведінкові практики, що суттєво відрізняються від нормативно визначених державними органами, підвищуючи тим самим рівень конфліктогенності взаємин між різними соціальними спільнотами. На базі таких знаково-символічних структур виникають ціннісно-нормативні системи, що регламентують етику поведінки та взаємин як усередині радикальних та екстремістських угруповань, так і з оточуючим світом. Ці системи можуть входити в конфронтацію з цінностями, нормами та нормативами базової культури, що сприяє субкультуризації цих співтовариств із набуттям певних контркультурних ознак.

Деякі науковці, здійснюючи спроби класифікації молодіжних субкультур, зараховують до них і різні радикальні та екстремістські рухи. На наше переконання, це відбувається внаслідок того, що такі рухи є відносно закритими структурами, всередині яких сформувалися певні ритуали або ініціації щодо приєднання до їхніх лав, визначилися семантичні та знаково-символічні особливості, що співвідносяться у масовій свідомості саме з ними або з ідейно та стилістично спорідненими рухами. Орієнтації на ерзац-революціонізм, нігілістично забарвлену протестність, маргіналізовану соціальну базу дає змогу фіксувати у практиці діяльності радикальних та екстремістських рухів наявність певних субкультурних стилів маніфестації.

Таким чином, можна стверджувати, що замкненість та відокремленість від суспільства, намагання підкреслити свою неповторність шляхом відтворення системи норм і цінностей, альтернативних схваленим і санкціонованим суспільством, сприяє виробленню специфічних субкультурних стилів маніфестації радикальних та екстремістських рухів. Цікавим є той факт, що в окремих випадках представники цих угруповань усвідомлюють цю тенденцію. Наприклад, представники Української національної асамблеї – Української

народної самооборони (УНА-УНСО) свого часу епатажно заявляли: «УНА – не опозиція, УНА – не політична партія, УНА – це культурне явище» [8, с. 8]. Тим самим, зважаючи на проголошену УНА-УНСО та спорідненими об'єднаннями опозиційність офіційному курсу держави, підкреслюється принципова орієнтація на протистояння не суто у політичній площині, а й на ціннісно-символічному рівні шляхом створення й тиражування власної системи норм і цінностей.

З урахуванням викладеного, ми зараховуємо до компонентів субкультурних стилів маніфестації радикальних та екстремістських рухів такі складники:

- внутрішньоорганізаційні міфи та своєрідний «пантеон героїв»;
- зовнішній стиль і символіка;
- сленг і вербальний фольклор;
- комплекс культурних цінностей;
- система ініціацій, ритуалів, посвят і специфічних вітань.

Розглянемо приклади практичного втілення цих компонентів субкультурних стилів радикальних та екстремістських рухів.

Міфологія, наявна у середовищі радикальних та екстремістських рухів, формується, як правило, довкола подій, у яких брали участь представники цих угруповань, що стає предметом їхньої гордості. Міфологізований опис цих подій має суттєве символіко-ідеологічне навантаження, що визначає специфіку емоційно-чуттєвого сприйняття реальності потенційними та реальними прихильниками таких об'єднань. Враховуючи їхню деструктивну спрямованість, серед таких подій виокремлюються участь у військових конфліктах, акціях масової громадянської непокорі, символічних «захопленнях» адміністративних будівель із політичними вимогами або участь у т. зв. атаках моральних цілей.

Участь у цих акціях є своєрідною перевіркою для прихильників та членів цих об'єднань на вірність і відданість декларованим ними ідеалам. Відповідно, навколо учасників цих подій формується певний ерзац-героїчний ореол, вони стають певними символами або зразками для наслідування з боку рядового складу радикальних та екстремістських рухів. У праворадикальних організаціях особливої романтизації набуває участь у військових конфліктах, зокрема у Придністров'ї, Абхазії, Чечні. Наприклад, у «Марші УНСО» прямо зазначається: «*І ось я вперше молюся Богу // Як хрест стискаю АКС!*» [14, с. 1], або «*Моє кохання давно є одна війна*» [14, с. 1]. Військовий етос є своєрідним культом у таких організаціях, а люди, які брали участь у воєнних

діях, наділяються найкращими людськими чеснотами: «*Бо хто воює – той не вмирає // Повік залишиться бійцем!*» [14, с. 1]. Тому своїм політичним опонентам представники цієї організації насамперед закидають духовну слабкість і неспроможність відстояти державність і незалежність України: «*Бо краще загинути вовком, ніж жити псом*» [14, с. 1], або «*В бою загину, не на базарі*» [14, с. 1].

Політична боротьба із застосуванням радикальних методів формує у середовищі правих радикалів певне відчуття приреченості та незворотності, що, цілком очевидно, має подолати внутрішні сумніви у представників радикальних та екстремістських рухів щодо обґрунтованості їхніх вчинків: «*У рай не пустять, проте у неклі // Я твердо знаю – є УНСО!*» [14, с. 1]. До інших подій із подібним символічним навантаженням можна зарахувати масові акції громадянської непокорі, що супроводжувались арештами членів праворадикальних організацій.

Серед російських праворадикальних організацій, які мають свої відділення в Україні, варто відзначити Російську національну єдність (РНЕ). «Гімн Русского национального единства» також орієнтує прихильників та членів цього руху на силові принципи розв'язання політичних суперечностей: «*Своих врагов мы раньше побеждали // И победим, каким бы ни был бой // Так встанем все, как пращурь вставали // Плечом к плечу в один единый строй*» [20, с. 18]. Серед подій, у яких брали участь представники РНЕ, особливою пошаною користується участь в обороні Білого дому у жовтні 1993 р., що подається в офіційних програмно-ідеологічних документах руху як «*поле честі*», «*справжня перевірка на міцність*», «*моральна перемога в нерівному бою*» [20, с. 30–31] тощо. Тому ця організація також надає перевагу радикальним та екстремістським методам політичної участі, оспівуючи культ сили, збройної боротьби, визначаючи спосіб приходу до влади як «національну революцію», яка розуміється як збройний переворот.

Відповідно, зразками для наслідування є окремі історичні постаті, які присвятили своє життя боротьбі за незалежність країни або зробили визначний внесок у її розвиток. У середовищі українських правих радикалів такими визнаються організатори та ідеологи збройної боротьби за незалежність України у 1920–1950-х рр. (Є. Коновалець, С. Бандера, Р. Шухевич, Я. Стецько, В. Кук, Д. Клячківський тощо). Російські праворадикальні організації орієнтуються на історичні фігури О. Невського, К. Мініна, Д. Пожарського,

П. Столипіна тощо. Найвні в Україні ліворадикальні та анархічні групи своїми історичними орієнтирами визначають насамперед ідеологів революційних ліворадикальних та анархічних рухів – В. Леніна, Л. Троцького, Й. Сталіна, Н. Махна, П. Кропоткіна, М. Бакуніна. Представники Націонал-більшовицької партії та Всеукраїнської політичної партії «Братство» внаслідок виняткової еkleктичності своїх ідеологічних доктрин і схильності своїх керівників Е. Лимонова та Д. Корчинського до естетського сприйняття і трактування окремих історичних реалій орієнтуються на постаті відомих революціонерів, керівників екстремістських груп (РАФ, «Червоні бригади» тощо), діячів національно-визвольної боротьби у різних країнах.

До іншої категорії знакових і символічних осіб у середовищі радикальних та екстремістських рухів зараховують політв'язнів, які відбували покарання у радянських концтаборах, та осіб, засуджених за участь у масових акціях громадянської непокорі або за екстремістську діяльність. Наприклад, голова НБП Е. Лимонов, відзначаючи принципову, на його думку, відмінність свого дітища від офіційних опозиційних сил, зазначав, що *«Наша фракція не в парламенті, вона – у в'язницях та на етапах»* [13, с. 425]. Подібне протиставлення міститься і в документах УНА-УНСО: *«Не плач, кохана, вже сурми грають // Тебе згадаю в застінку перед кінцем»*, або *«Кому – на лаврах, кому – на нарах»* [14, с. 1]. Також до осіб, що формують ерзац-героїчний ореол радикальних та екстремістських рухів, можна віднести учасників військових конфліктів.

Окремою категорією символічних осіб є керівники радикальних та екстремістських рухів, що визнаються «провідниками» або «вождями», тобто харизматичними ідеологічними лідерами. Як правило, внутрішньоорганізаційна побудова радикальних та екстремістських рухів має тоталітарну або авторитарну основу, де вся повнота влади зосереджується в руках однієї людини, яка, відповідно, наділяється винятковими, екстраординарними якостями. Наприклад, у партійній пресі голова РНС О. Баркашов та голова НБП Е. Лимонов визначаються як «вожді». Один із керівників Всеукраїнської організації «Тризуб» імені С. Бандери В. Іванишин вважається «провідником» поряд з Є. Коновальцем, С. Бандерою та Р. Шухевичем. Керівники УНА-УНСО та «Братства» Ю. Шухевич та Д. Корчинський в офіційних виданнях цих організацій також подаються як «провідники» тощо. Серед ліворадикальних та анархічних груп така практика не є поширеною.

Вагомим показником субкультурності радикальних та екстремістських рухів є зовнішній стиль і символіка з ідеологічним шокуєчо-епатажним навантаженням. Розглядаючи різноманітні варіанти емблем, керівники праворадикальних об'єднань, як правило, прагнули підібрати символи, які насамперед були б противагою радянській світоглядно-ідеологічній ортодоксії та засобом привернення суспільної уваги шляхом шокуючого впливу на масову свідомість. Тому інколи різні варіанти символіки праворадикальних рухів співвідносились та асоціювались у масовій свідомості з «фашистською». Для того, щоб нейтралізувати відповідні ідеологічні закиди з боку своїх опонентів, представники праворадикальних об'єднань, як правило, позиціонують свої емблеми як автохтонні прадавні національні символи.

Разом з тим така символіка має сприяти виокремленню праворадикальних рухів, не даючи їм злитися з іншими суб'єктами суспільно-політичного життя. Наприклад, УНА-УНСО має дві емблеми: герб Української національної асамблеї як політичної партії, яким є хрест, перев'язаний білим рушником, та більш відомий «єрусалимський хрест» Української народної самооборони як парамілітарної організації з тризубом та абрєвіатурою «УНСО». Партійними кольорами визначались білий, чорний і червоний. В офіційних документах наголошувалося, що «кольори та символи на прапорах УНА-УНСО є знаменням, які провіщають Україні велике майбутнє» [19, с. 76].

Емблемою ВО «Тризуб» імені С. Бандери є хрестомеч, призначення якого визначається девізом організації «На диявола – хрест, на ворога – меч» [7].

Всеукраїнське політичне об'єднання «Державна самостійність України» (ДСУ), за твердженням українського дослідника Е. Андрущенко, у якості емблеми мало вписаний у фігуру сокола тризуб на малиновому тлі [2, с. 44].

Соціал-національна партія України (СНПУ), Всеукраїнська громадська організація «Патріот України» та політична організація «Соціал-національна асамблея» (СНА) у якості своєї символіки використовують емблему «Ідея Нації», що є монограмою з латинських літер І та N чорного кольору на жовтому тлі. Монограма СНПУ була блакитного кольору на жовтому тлі [2, с. 44; 5; 10].

Всеукраїнське об'єднання «Свобода», яке є правонаступником СНПУ за результатами ІХ з'їзду, що відбувся 14 лютого 2004 р., змінило партійну символіку з монограми «Ідея

Нації» на спрощене зображення жесту «Три-зуб-Воля» у формі кисті з трьома випростаними догори пальцями [5].

Символіка маргінальної «Української націонал-трудової партії» (УНТП) представлена перехрещеними чорними літерами N і T, які, на переконання ідеологів цього об'єднання, «позначають націю і труд» [17]. Альтернативна символіка: перехрещені меч і молот символізують боротьбу і труд. Офіційними кольорами є червоний, чорний і білий [17]. Різноманітні скінхед-угруповання використовують різні варіанти стилізованої свастичної символіки або кельтського хреста [1].

Символіка «Братства» – це образ Ісуса Христа, вписаний у біле коло на червоному тлі, що має на меті підкреслити демонстративну орієнтацію цього об'єднання на вірність християнським традиціям.

Ліворадикальні групи та об'єднання залежно від своєї ідейної спрямованості використовують різні варіанти стилізації серпа і молота, портрет Е. Че Гевари або Мао Цзедун, стиснутий кулак тощо [21]. Символікою анархічних угруповань, як правило, є вписана в коло літера «А» на чорному тлі [9].

Символіка російських політичних радикалів, які мають свої представництва в Україні, виглядає так. Одна з найбільш екстремальних – символіка РНЄ, яка є лівосторонньою свастикою, вписаною у восьмипроменеву зірку. О. Баркашовим ця емблема свідомо сакралізується та подається як «метафізичний символ Російської Нації» [3, с. 4].

Націонал-більшовицька партія використовує як емблему серп і молот, вписаний у біле коло на червоному тлі. Голова НБП Е. Лимонов обґрунтував символіку партії так: «Він (тобто прапор НБП – Є. В.) яскраво червоний від крові страждань наших товаришів, чорний від нашої ненависті і білосніжний нашими ідеалами» [22, с. 4].

Символікою Народної національної партії, відділення якої існувало протягом 2003–2005 рр. у м. Харкові, є чорний хрест із рунами на білому тлі [18].

Представники Націонал-соціалістичного товариства (НСТ), відділення якого існувало у м. Полтаві у 2004 р., використовували символіку з білим хрестом і аббревіатурою «НСО» у білому колі на червоному тлі [15].

Зазначені емблеми є вагомим елементом атрибутики радикальних та екстремістських рухів, використовуються як складник декору на нашивках, нарукавних пов'язках, шевронах, значках тощо та виконують роль своєрідного фетишу. Інколи елементи символіки використовувались як основа сюжету для нане-

сення татуювань. Особливо актуальним використання символіки є для праворадикальних організацій, які мають у своєму складі парамілітарні структури або є парамілітарними за своєю організаційною та ідеологічною структурою.

Сленг і вербальний фольклор, які також є ознакою субкультурності, використовуються як своєрідні засоби комунікації представників радикальних та екстремістських рухів. Наприклад, один із керівників УНА-УНСО В. Бобрович згадує: «Народжувалася якась субкультура УНСО, з'являвся свій фольклор, свій професійний сленг» [4, с. 126]. Радикальний протест, що проявляється і на знаково-символічному рівні, знаходить своє вираження і у мовному контексті, що має підвищений вміст агресивної лексики. Окремі сленгові конструкції використовуються для позначення ворогів або політичних опонентів радикальних та екстремістських рухів. Ліворадикальний дискурс внаслідок своєї ідейно-політичної специфіки, як правило, використовує специфічні штампи для позначення своїх політичних опонентів, такі як «фашик», «нацик», «фашня», «капіталюга» тощо.

Традиційними для українського та російського праворадикального дискурсу є такі фразеологічні конструкції, як «антиукраїнські сили», «прислужники режиму», «вороги нації», «антинаціональні сили» або емоційно-експресивні вирази, якими позначається приналежність до певних націй. Поряд із цим зустрічаються прояви мовної делінквентності, яка, очевидно, сформувалася внаслідок тиску правоохоронних органів, проникнення у середовище радикальних та екстремістських рухів елементів кримінальної субкультури або демонстративного вживання ненормативних мовних практик, що є додатковим засобом епатажу та підтвердження свого радикального статусу. Такі мовні практики характерні насамперед для УНА-УНСО, НБП та «Братства».

Додатковими засобами агітації, пропаганди та рекрутування активістів для радикальних та екстремістських рухів є сформований ними комплекс культурних цінностей. На офіційних сайтах цих об'єднань, як правило, є розділи, що містять перелік музичних композицій або літературних творів своїх активістів.

Виробленню субкультурних стилів радикальних та екстремістських рухів сприяє система ініціацій, ритуалів, посвят, що створюють конспірологічні та міфологізовані засади існування угруповання, сприяючи створенню стійких зв'язків між членами угруповання. Для залучення й утримання активістів у лавах цих об'єднань їхні керівники та ідеологи

розробляють системи ритуальних дій, посвяти або запряження, що має на меті створити у неофіта ілюзію обраності та виключності своєї долі. Окремі об'єднання, наприклад ВО «Тризуб» імені С. Бандери, наголошують на тому, що вони є організаціями «орденського» типу [6]. При прийомі до лав радикальних та екстремістських рухів інколи вимагається складання нормативів з фізичної підготовки, іспитів з національної історії тощо. В окремих об'єднаннях, наприклад у РНЄ, існує чіткий ієрархічний поділ. Переміщення сходами цієї ієрархії можливе за умови здійснення значного особистого внеску у розбудову організації, безумовного виконання завдань і доручень керівництва організації тощо [20, с. 19].

Висновки

Отже, серед вагомих причин субкультуризації радикальних та екстремістських рухів треба відзначити наслідки взаємодії із молодіжними субкультурами та неформальними об'єднаннями молоді, намагання відокремитись від зовнішнього світу шляхом створення власної системи норм і цінностей, що суперечать існуючим у суспільстві. Специфічна символіка та вітання є своєрідним засобом екзальтації ерзац-революційної енергії активістів радикальних та екстремістських рухів. Крім того, використання елементів шокуюче-епатажної символіки, системи ритуалів і посвят дає змогу рекрутувати нових і утримувати у своїх лавах уже наявних активістів, мані-

пулювати їхньою поведінкою при реалізації заходів екстремістського спрямування.

Контркультурна стратегія, обрана як найбільш прийнятна політичними радикалами, що передбачає необхідність демонстративного протистояння домінантним цінностям базової культури, призводить до маргіналізації та здрібніння радикальних об'єднань, перетворення на невеликі гуртки за інтересами (фактично – субкультури). Останні об'єднують як окремих андеграундних інтелектуалів, так й екстремістськи налаштованих осіб, для яких участь у політичних процесах зводиться до задоволення особистих інтелектуальних запитів та інтересів, можливостей реалізувати власну протестну енергію всупереч сформованим і схваленим суспільством нормативам.

Як бачимо, ідейно-стильове позиціонування радикальних та екстремістських рухів вибудовується довкола субкультурних і контркультурних стратегій, тобто, з одного боку, відбувається оновлення існуючої у суспільстві політичної культури цінностями та практиками суб'єктів політичного радикалізму, а з іншого – робляться спроби замінити її ціннісно-нормативну систему альтернативними ідейно-культурними продуктами, що частково й пояснює ерзац-революційні та радикалістські настанови цих угруповань.

Перспективними напрямками подальших досліджень автор вважає розкриття питань, пов'язаних із вивченням ідейно-культурних джерел радикальних та екстремістських рухів.

Список використаних джерел

1. «Невільні націоналісти»: аналіз нової нацистської субкультури в Україні // Офіційний сайт Правозахисного Фонду ім. Р. І. Марочкіної [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://marochkina.wordpress.com/2010/07/24/avtonom-nazi/>
2. Андрющенко Е. С. Парамілітарні структури українського націоналістичного руху 90-х рр. ХХ ст. / Е. С. Андрющенко // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету: збірник / голов. ред. Ф. Г. Турченко. – Запоріжжя, 2011. – Вип. XXX. – С. 42–51.
3. Баркашов А. П. О символе грядущей России / А. П. Баркашов // Русский порядок. – 1992. – № 1. – С. 4.
4. Бобрович В. Як козаки Кавказ воювали. Щоденник сотника Устима / В. Бобрович. – К.: Зелений пес, 2009. – 224 с.
5. ВО «Свобода» – 20 років боротьби за Національну Ідею // Офіційний сайт громадської організації «Воля XXI» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://volya.ck.ua/culture.html?start=260>
6. Два типи політичного об'єднання: орден і партія // «Бандерівець» – офіційний сайт Всеукраїнської організації «Тризуб» імені С. Бандери [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://banderivets.org.ua/dva-tyпу-politychnogo-ob-yednannya-orden-i-partiya.html>
7. Декларація наших принципів // «Бандерівець» – офіційний сайт Всеукраїнської організації «Тризуб» імені С. Бандери [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://banderivets.org.ua/deklaratsiya-nashyh-pryntsyviv.html>.
8. Звернення до підприємців і бариг // Голос Нації. Тижневик УНА-Захід. – 1996. – Ч. 5(132). – С. 8.
9. Історія Союзу анархистів // Офіційний сайт політичної партії «Союз анархистів України» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.s-a-u.org/history/odessa.html>.

10. *Ідея Нації* : символіка і традиція // Офіційний сайт політичної організації «Соціал-національна асамблея» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://sna.in.ua/archives/319>.
11. *Іщенко В. О.* Нові ліві як суспільний рух у суспільстві, що трансформується, на прикладі України : автореф. дис. ... канд. соц. наук : спец. 22.00.03 «Соціальні структури та соціальні відносини» / В. О. Іщенко. – К., 2011. – 19 с.
12. *Корнієвський О. А.* Громадські об'єднання у системі національної безпеки України : автореф. дис. ... д. політ. наук : 23.00.02 «Політичні інститути та процеси» / О. А. Корнієвський. – К., 2011. – 38 с.
13. *Лимонов Э. В.* Как мы строили будущее России / Э. В. Лимонов. – М. : Изд-во Яуза, Пресском, 2004. – 512 с.
14. *Марш УНСО* // Черкаська зона. – 1995. – Ч. 3. – С. 1.
15. *Национал-социалистическое Общество* // Живой Журнал Национал-социалистического Общества [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://nso-korpus-info.livejournal.com/>.
16. *Розумний М. М.* Суспільні ідеї як чинник формування політичної нації : автореф. дис. ... д. політ. наук 23.00.03 «Політична культура та ідеологія» / М. М. Розумний. – К., 2007. – 38 с.
17. *Символіка* // Офіційний сайт Української націонал-трудової партії [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://untp.org.ua/page.php?psevdo=symb>.
18. *Символы русизма* // Официальный сайт Народной национальной партии [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://nnpr.ru/simwol.html>.
19. *УНА-УНСО* : «Хай ненавидят, аби любили». Програмова збірка. – К. : Видавництво «ЄВРАЗІЯ», 1996. – 78 с.
20. *Что такое РНЕ.* – М., 1995. – 34 с.
21. *Що таке Автономна спілка трудящих?* // Офіційний сайт Автономної спілки трудящих [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://avtonomia.net/?page_id=105
22. *Эдуарду Лимонову* // Генеральная линия. – 2003. – № 228. – С. 4.